

Anmeldelser

Flemming Rune: Gribskov. Forlaget Esrum Sø, 2009. 2 bd., 357 + 373 s., ill., samt kortbilag. 450,00 kr.

Under navnet Kongernes Nordsjælland tegner et større område omkring Gribskov til at blive en ud af Danmarks i første omgang fem såkaldte nationalparker. Men uanset om den løbende politiske proces får en nationalpark som resultat eller ej, har den nordøstsjællandske lokalbefolkning med biologen Flemming Runes storværk fået et helt fantastisk udgangspunkt for også i fremtiden at udnytte Gribskovs mange muligheder.

I første bind fortælles skovområdets historie i en række tematisk ordnede, kronologiske fremstillinger. Vi hører om skovens udnyttelse i oldtiden, om driften af områdets tidligere talrige smålandbrug, om jagten og hesteavl, om overgangen fra natur- til plantageskov samt om skovens ansatte og meget, meget mere. Andet bind er et alfabetisk ordnet opslagsværk, hvor skovens mange lokaliteter og enkelte personer med særlig tilknytning til Gribskov behandles indgående. Her fortælles bl.a. om Askehullet, Frøkenbøgen og den Kulfanden (Jens Olsen Christensen), som fra 1880'erne styrede Kagerup Savværk med hård hånd. Endelig er værket forsynet med et kortbilag, der gengiver de nutidige skovkort i målestoksforholdet 1:10.000 med angivelse af de lokaliteter og kulturspor, som omtales i tekstbindene.

Forfatteren må have brugt uhyggeligt mange timer både i skoven og på diverse arkivlæsesale og biblioteker, for at kunne skrive et så stofmættet og vidtfavnende værk. At han har et enestående indgående personligt kendskab til Gribskov, lades man ikke i tvivl om, men også en i forvejen righoldig litteratur og et betragteligt kvantum utrykt kildemateriale håndteres med stor sikkerhed. Skade kun, at der ikke er fundet plads til en systematisk oversigt over dette utrykte materiale.

Det lykkes i de to bind forfatteren at give et glimrende indtryk af, hvor mangesidigt et margi-nalt skovlandskab, som det der i dag er Gribskov, har været anvendt gennem tiderne, og hvordan de ofte indbyrdes svært forligelige brugsmåder på afgørende vis har bidraget til at forme landskabet og skovnaturens rammebetingelser. Teksten repræsenterer på denne måde en kombination af samfunds- og naturhistorie, når den bedst. Hertil kommer, at begge bind er nærmest eksorbitant il-

lustreret med en skønsom – men på ingen måde tilfældig – blanding af nye og gamle kort og billeder. Her noget for enhver smag og interesse. Nærværende anmelder har især svært ved at undertrykke sin begejstring for de mange udsnit af ældre kort. Jubelen ville være fuldkommen, hvis kortene i deres helhed kunne blive lagt på den til udgivelsen knyttede hjemmeside: www.gribskov.net.

En så omfattende og ambitiøs publikation kan naturligvis ikke være fuldstændig uden fejl og mangler. Illustrationen på s. 45 i bd. 1 er eksempelvis ikke fra en gobelin, men fra det engelske Luttrell Psalter, et rigt illumineret pergament-håndskrift fra ca. 1325. Og at henvise til Kristian Erslevs gamle tekst om *brydegårde* på samme side er næppe på omgangshøjde med nyere forskning i dette mere end almindeligt u håndterlige begreb. Men det er ikke afgørende. En mere principiel kritik kunne lyde, om ikke værket, alle fortræffeligheder til trods, er blevet for detaljeret, så det rammes af Poul Martin Møllers ironiske karakteristik af 1800-tallets ikke mindre lokalpatriotiske hjemstavnskildringer: At de ikke var fuldkomne, "så længe der står en ledstolpe på vejen eller en stenki-ste på marken, som ej er optaget deri".

Jeg synes imidlertid ikke, at en sådan kritik vil være hverken rimelig eller rigtig. Uden på nogen måde at ville forklejnne Flemming Runes værk, er der jo netop tale om en stærkt udvidet vandretursfolder. Et brugsværk for de tusinder af både lokale vandrere og udefrakommende ekskursionsgæster (heriblandt undertegnede), der jævnlig færdes i Gribskov. Og betragter man det som et sådant opslagsværk, der giver både sammenhæng og detaljeret specialviden, bliver man som læser "nærmest lykkelig".

Bo Fritzbøger

Jens Schjerup Hansen, udgivet af Lise Bek: Bystruktur og havekultur mellem senmiddelalder og renæssance. En kartografisk aflæsning og analyse af Øresundsregionens byer. Museum Tusculanums Forlag, 2008. 135 s., ill. 198,00 kr.

Det blev ikke forundt mag.art. og phil.dr. Jens Schjerup Hansen, seniorforsker ved Statens Byggeforskningsinstitut, at se det færdige resultat af

sine studier af havekulturens og bystrukturens udvikling i Danmark i perioden fra middelalder til renæssance. Han døde i august 2003 inden manuskriptet til nærværende bog var færdiggjort. På baggrund af deres mange års faglige samarbejde blev det professor emerita Lise Bek, Institut for Kunstshistorie, Aarhus Universitet, som påtog sig at gøre manuskriptet færdig til udgivelse.

I bogens indledning præsenteres de store forandringer som Europa undergik i perioden 1400-1600 herunder, hvordan den middelalderlige bystruktur ændrede sig og havekulturen fik nye former under påvirkning af den italienske renæssance. Disse strømninger vandt i løbet af 1500-tallet også indpas i Danmark. Danmark kom i den periode også på Europakortet. Kort over byer i det danske rige blev således repræsenteret i det store atlas over Europas byer, Georg Braun og Frantz Hogenbergs *Civitates Orbis Terrarum*, som blev trykt i slutningen af 1500-tallet.

Med udgangspunkt i dette berømte kartografiske materiale, var det Jens Schjerup Hansens formål dels at vise, hvordan overgangsfasen mellem den middelalderlige bebyggelsesform og renæssancens geometriske bystruktur kom til udtryk i det kortmateriale, der blev fremstillet til *Civitates*, og dels at undersøge om den gængse havehistoriske opfattelse holdt stik: At havekulturen før 1200-tallet stort set var ikke-eksisterende; at haverne blandt eliten blev ofret til fordel for sikkerheden omkring borgene; at der i byerne, pga. bebyggelsestætheden, ikke var plads til haver inden for bymurene og at bønderne ofte kun havde en lille kålgård; og endelig at det først var med munkenes indførelse af nye haveplanter og dyrkningsmetoder, at havekulturen fik et opsving.

Denne opfattelse er forkert, fordi der i middelalderen var en omfattende havekultur i byerne, både borgerhaver og elitære haver, som lå indenfor byens mure. At det forholdt sig således ville Jens Schjerup Hansen dokumentere med sin undersøgelse. Som kildemateriale har han bl.a. anvendt Braun og Hogenbergs bykort, og som eksempelstudier valgt fem byer i Øresundsregionen: Helsingør, Helsingborg, Landskrona, Lund og Malmø.

I afsnittet om kortene og deres aflæsning gøres rede for den metode, som er anvendt til afkodning af kortmaterialet, som primært er baseret på Øresundskortet, Skånekortene og Helsingørkortet (*Civitates* bd. IV og V). Man kan ikke aflæse disse kort på samme måde som senere opmålte kort. Man skal ikke forvente en korrekt angivelse af størrelses- og afstandsforhold, for sådan er kortene ikke fremstillet. I stedet skal de ses som repræsentative fremstillinger. Om de rejste planer, også kaldet det kartografiske fugleperspektiv, skriver Georg

Braun i sit forord til *Civitates* bd. II: "Byerne bør tegnes sådan, at betragteren kan se ind i alle veje og gader og tillige se alle bygningerne og de åbne pladser." Det er med andre ord konstruerede kort, med genkendelighed som det primære formål.

Bogen består af tre hovedkapitler: 1. Øresundsregionens bykort og deres tilblivelse, 2. Bykort og bystruktur i 1500-tallet og 3. Bykortene som kilde til tidens havekultur.

I kapitlet om Øresundsregionens bykort og deres tilblivelse præsenteres persongalleriet omkring kortenes tilblivelse, finansiering og formålet med deres fremstilling. I analysen inddrages tillige bykort fra Bergen, Stockholm, Odense, Kiel, Slesvig, Husum, Haderslev, Rendsborg og Krempke.

I det følgende kapitel om bykort og bystruktur i 1500-tallet, foretages en nærmere analyse af Øresundsregionens bykort. Øresundskortet, eller Kronborgkortet, er iflg. Jens Schjerup Hansen et symbolsk fremstillet oversigtskort, som er en repræsentativ fremstilling af kongemagtens økonomiske hjerteregion. Det afgørende var ikke kortets korrekte orientering, eller at fæstningsanlæggene ved Malmø og Landskrona er gengivet spejlvendte, at kystlinjerne er for korte og at Frederik 2.s lystslot og haveanlæg, Lundehave, på kortet er indsat mellem Helsingborg og Kullen. Sidstnævntes placering skyldes antageligt at Gert Rantzaus arbejdsskitse til Lundehave (opført 1587) først er kommet Georg Braun i hænde på så sent et tidspunkt, at Øresundskortet allerede var graveret på kobberpladen, og Frants Hogenberg derfor valgte at placere Lundehave på den anden side af Øresund. Øresundskortet var nemlig klar til at gå i trykken i begyndelsen af 1586. Braun har, iflg. Jens Schjerup Hansens tolkning, givet afkald på nøjagtigheden til fordel for helhedsindtrykket. I analysen af kortets centrale element, Helsingør, er endvidere inddraget kortmateriale fra Peder Hansen Resens *Atlas Danicus* (1677), Laurids de Thurahs *Den danske Vitruvius*, Lundehave (1746), S.L. Langes prospekt af Helsingør (1804) samt nutidige fotos.

I bogens mange forstørrede kortudsnit fra de farverige kort, vises i tilgift mange små detaljer, f.eks. græssende får på tagene, fine haveanlæg, krudtrøg fra saluterende skibe, Frederiks 2.s iskælder, eller iskule, og andre billeder af dagliglivet.

Bogens sidste kapitel er koncentreret om havekulturen i Øresundsregionen i slutningen af 1500-tallet, primært i byerne Helsingør, Helsingborg og Lund. Malmø og Landskrona, som sammen med Helsingborg og Lund fremgår af Skånekortene, levnes mindre omtale. At der har været haver i Helsingør i slutningen af 1500-tallet vidner de mange indbetalinger til byen for leje af havelodder om.

Ifølge tingbogen betales der mere end tre gange så meget for en havelod i byen, som for en andel af bymarken. I slutningen af 1500-tallet og i begyndelsen af 1600-tallet var langt de fleste karréer åbne og de indre arealer udlagt til havelodder. Jens Schjerup Hansen slutter ud fra dette, at arealerne til haverne må have været udlagt fra byens grundlæggelse. Sagt på en anden måde, så har haverne været forudsat i byplanen. Haverne kan opdeles i tre typer: De elitære haver, borgerhaverne, som kun er summarisk fremstillet på kortene og klosterhaverne ved Karmeliterklosteret og Sortebrødre-klosteret, som dog ikke fremgår af kortet, da de ved reformationen i 1536 overgik til Krongods. Havebrug var af største betydning for forsyning af afgrøder til byens borgere. Men at sondre mellem nyttehaver og prydhaver i slutningen af 1500-tallet, finder jeg ikke relevant. Planterne blev på den tid opfattet som algode, dvs. en plante kunne bruges som madurt eller lægeurt, til farvning, som duftplante eller til pynt. Ingen planter blev dyrket kun til pynt. Elitens haver var nok inspireret af renæssansens formsprog, men som det fremgår af kortfremstillingen af haveanlæggene udenfor Helsingør, er den middelalderlige opdeling med bede, som let kan nås fra begge sider, når der skal luges, fortsat fremherskende. Ifm. analysen af Lundehave, kunne det mest rendyrkede eksempel på en tidlig dansk renæssancehave, nemlig Tyge Brahes eminente haveanlæg på Uranieborg, med fordel have været inddraget som eksempelstudie på elitens store interesse for haveanlæg og disses havers betydning for selviscenesættelse. Denne udeldelse skyldes muligvis, at Jens Schjerup Hansen i sin analyse ikke nåede at inddrage haven på Hven, ligesom han ikke nåede at inddrage kilder som C. Behrend: *En dagbog fra en rejse i Danmark i året 1588* og Hans Raszmusson Block: *Horticultura Danica*, 1647, i analysen.

I sin analyse af Skånekortene og haverne i Helsingborg er det Jens Schjerup Hansens hovedantagelse, at datidens kartografer var optaget af at skildre byens oplevelsesmæssige egenskaber frem for målfasthed og proportioner. Han finder, at denne metode til læsning af de senmiddelalderlige bykort giver en holdbar forståelsesramme og han konkluderer, at Helsingborgkortet giver et oplevelsesmæssigt, troværdigt billede af de byplanmæssige forhold, at kortet giver et troværdigt billede af de bygningsmæssige forhold, der er selvstændigt registreret, og at dette tilsammen giver troværdighed til de øvrige bygningsmæssige og topografiske forhold, hvor registreringerne ikke på samme måde kan kontrolleres pga. fremstillingens mere skematiske signaturer.

En ting man må holde sig for øje i tolkningen af kortmateriale såvel som skriftlige kilder, og som

Jens Schjerup Hansen også tildeler et afsnit, er tolkningen af begrebet have. Det er netop i 1500-tallet, at man begynder at kalde et indhegnet, dyrket jordstykke for en have. Tidligere anvendtes betegnelsen gård, f.eks. kålgård, urtegård, rosegård og abildgård, hvorimod udtrykket have var betegnelse for en græsgang, f.eks. kohave, lammehave eller hestehave, sidstnævnte dog med et væsentligt større areal og ringe kultiveringsgrad.

Også i Helsingborg blev havelodder inde i byen takseret højt. Havejordens vurdering svarede således ofte til en fjerdedel af bygningsværdien. Var der tale om frugthaver steg vurderingen betydeligt. De helsingborgske borgerhaver sammenlignes med de lundensiske, som har en anden udformning, som følge af en mere åben bystruktur. Også i dette kapitel om Helsingborgs haver har Jens Schjerup Hansen brugt nutidige fotos i sin analyse, men layoutet gør, at deres placering kommer til at virke abrupt og ude af kontekst. I det hele taget giver bogens mange figurhenvisninger anledning til en del bladren frem og tilbage.

Efter en meget kort gennemgang af bykortene over Landskrona og Malmø konkluderes det, at havebruget har været udbredt i Øresundsregionens byer – inde i byerne såvel som udenfor. På trods af middelalderbyernes tætte bystruktur og forsvarsanlæg var det indenfor murene, den væsentligste havekultur fandtes. Endvidere konkluderes, at det undersøgte kortmateriale, iflg. Jens Schjerup Hansen tolkning, også kan ses som et udtryk for at Norden, repræsenteret i Braun og Hogenbergs atlas, havde fået en ny status ift. det øvrige Europa.

Jens Schjerup Hansen har med sin tolkning af det rige kartografiske kildemateriale i Braun og Hogenbergs atlas, formået at fravriste dette oplysninger om de senmiddelalderlige haver og deres udvikling. Det er en interessant havehistorisk vinkel. Det er, som bekendt, vanskeligt at få indblik i, hvordan haver har set ud, og jo længere man går tilbage i tiden, des vanskeligere er det.

Elsie Michelsen

Henrik Gjøde Nielsen (red.), under medvirken af Michael Ax, Jan Hammer Larsen: Fra Reformation til Enevælde – Renæssancen i Nordjylland 1536-1660. Nordjyske Renæssancestudier udgivet af Nordjyske Museers Østkystnetværk, 2007. 380 s., ill. 298,00 kr.

I december 2007 sendte Nordjyske Museers Østkystnetværk *Fra Reformation til Enevælde – Re-*

næssancen i Nordjylland 1536-1660. Det nu opløste netværk bestod af Skagen By- og Egnsmuseum, Bangsbo Museum og Arkiv, Sæby Museum, Try Museum, Sydhimmerlands Museum, Hals Museum og Hadsund Egns Museum. Siden udgivelsen er de tre førstnævnte museer fusioneret og blevet til Nordjyllands Kystmuseum, mens de to sidstnævnte siden 2004 sammen med Aalborg Historiske Museum har udgjort Nordjyllands Historiske Museum. Det nordjyske renæssancenetværk så dagens lys i midten af 1990'erne, så de nordjyske museer havde i knap ti år haft renæssancen som arbejdsområde, da den kom på mode i resten af landet og fik sit helt eget "Renæssanceår" i 2006. *Fra Reformation til Enevælde – Renæssancen i Nordjylland 1536-1660* er slutresultatet på et projekt, der også resulterede i afholdelsen af tre renæssancesymposier samt udgivelsen af en række nyhedsbreve.

Såvel i slutningen af antologiens ikke alt for mundrette titel samt i forordet slås det fast, at der er tale om nordjyske renæssancestudier og ikke om "Nordjylland i renæssancen". Der er altså ikke tale om et forsøg på en samlet fremstilling af regionens historie i perioden 1536-1660, men om en række punkt- eller specialstudier.

Efter Helge Gamraths korte introduktion til renæssancen som begreb og periode, indledes rejsen rundt i renæssancens Nordjylland med to kunsthistoriske artikler af Viggo Petersen. I artiklen "Renæssancestiltræk ved nordjyske herregårde" giver han en oversigt over de stiltræk, der kan henføres til renæssancen, og som kan ses den dag i dag på en række nordjyske herregårde. Viggo Petersens fokus er rettet mod fem af landsdelens store og kendte herregårde, Nørlund, Visborggård, Lindenberg, Sæbygård og naturligtvis Voergård. Enkelte andre herregårde omtales også kort i artiklen, men Petersens interesse samler sig meget naturligt om de førnævnte, hvor renæssancens stiltræk er bedst repræsenteret. I sit andet bidrag "Aalborgs indflydelse på det nordjyske kirkeinventar fra renæssancetiden" viser Viggo Petersen, hvordan såvel fremmed kirkeinventar hentet til Aalborg som aalborgensiske håndværkeres arbejder dannede mode i store dele af Himmerland, Vendsyssel, Thy og på Mors. Det skete enten ved, at aalborgensiske håndværkere på bestilling udførte de ønskede genstande til kirkerne, eller ved at lokale håndværkere efterlignede aalborghåndværkerens arbejder. Blandt de eksempler Viggo Petersen omtaler, finder vi Vor Frue Kirkes prædikestol, opsat i 1581, og samme kirkes altertavle fra ca. 1619, der begge fik utallige efterligninger i hele Nordjylland. Viggo Petersens artikler er velskrevne og ledsages af forfatterens egne fotografier.

Aalborg er også omdrejningspunktet for artiklen "På vandring i renæssancens Aalborg", hvor

læseren med Bodil Frandsen som kyndig guide kommer rundt i de fleste hjørner af byen – dengang som nu regionens største og vigtigste by. Bodil Frandsen indleder sin artikel med en kort omtale af Grevens Fejde, der som bekendt satte sine markante spor på byen. Dernæst fortæller hun kort om de mange åløb, der gennemskar – og fortsat under asfalten gennemskærer – Aalborg, og som spillede en afgørende rolle for byens topografiske udvikling. Byvandringen starter ved rådhuset på Gammel Torv, fortsætter over Aalborghus Slot, Østerå med Jens Bangs og halvbroderen Jørgen Olufsens huse, Helligåndshuset til Budolfi og Vor Frue kirker. Undervejs berettes der endvidere fint om byens administration, handel og håndværk, religion og sociale forsorg. Vi kommer med andre ord godt omkring i renæssancens Aalborg med Bodil Frandsens udmærkede oversigtsartikel.

Turen fortsætter til Sæby, hvor Jens Thidemann med artiklen "Seboium – en renæssancekøbstad på Vendsyssels Østkyst" giver en god introduktion til middelalderens og renæssancens Sæby, der på det tidspunkt var den eneste købstad i Østvendssyssel. Thidemann skriver nøgternt og sagligt om byens institutioner, borgere og handelsliv, som det kan forventes. I et afsnit omtales Sæbys forhold til opkomlingen Fladstrand, det senere Frederikshavn, der i 1600-tallets sidste årtier voksede frem på Sæbys bekostning. Thidemann tillægger konsumtionens indførelse en afgørende betydning for Sæbys og Fladstrands henholdsvis ned- og fremgang i 1600-tallets slutning. En forklaring han har hentet hos lokalhistorikeren Carl Klitgaard, som fremsatte den i 1934. En anden lokalhistoriker, Verner Jensen, påviste dog i 1982, at indbyggerne i Fladstrand havde svaret renæssancen i hvert fald siden 1672. Lad hermed en gang for alle denne ofte benyttede forklaring på de to byers op- og nedtur i slutningen af 1600-tallet være død og begravet.

Megen leben var der ikke i renæssancen på det sted, hvor flækket Fladstrand i løbet af 1600-tallets anden halvdel for alvor voksede frem. Alligevel er det med "Søvejen til Fladstrand – fra udmark til handelsplads" og "Saltlandet" lykkedes henholdsvis Jan Hammer Larsen og Erik S. Christensen at forfatte to artikler om lillebyen og området omkring den. Jan Hammer Larsens tilgang til byen er, som det fremgår af titlen på hans bidrag, i overvejende grad maritim. Efter en kort redegørelse for middelalderens søfart omkring Vendsyssel følger en gennemgang af hollandske og danske sø- og landkort fra 1500-årene, hvor (afarter af) stednavnene Flade og Fladstrand optræder. Han fremhæver de to kendte kongebreve fra 1572 og 1593, der vidner om, at en vis form for aktivitet – i form af ulovlig handel med købmandsvarer – fandt

sted ved Fladstrand i 1500-årene. Kildematerialet er yderst sparsomt, og man skal være varsom med at fremstille den ulovlige handel ved den beskedne bosættelse Fladstrand, som mere betydningsfuld end den givetvis har været. Man fristes til at sige, at havde købstaden Sæby på dette tidspunkt været alvorlig truet på sin eksistens, ville vi nok have hørt mere til sagen, end tilfældet er med de to omtalte breve udsendt med over tyve års mellemrum. 100 år senere – i 1600-årenes sidste tredjedel – er situationen en anden, som Jan Hammer Larsen så rigtigt fremhæver. Da har Fladstrand udviklet sig til noget, der ligner en rigtig by, og den gør nu den etablerede købstad Sæby rangen stridig som den vigtigste handelsby på Vendsyssels østkyst. Jan Hammer Larsens artikel er en fin introduktion til Fladstrands tidlige historie.

Som Jan Hammer Larsen indleder Erik S. Christensen sit bidrag med at ridse de lange linjer op for den historiske udvikling i det nordøstlige Vendsyssel. I tid, emne og sted favner Erik S. Christensens artikel dog bredere end kollegaens. Foruden fremstillingen af Fladstrands tidlige historie, beretter han blandt andet fint om den lokale saltudvinding, der, uden selvfølgelig at nå læsøske dimensioner, i 1500-tallet var af en vis lokal betydning. De lokale bønder betalte en del af deres afgifter i salt indtil en gang i 1600-årene, hvor økologiske katastrofer i form af træmangel og sandflugt satte en stopper derfor. Sandflugtens odelæggende hærgen i 1600-tallet giver Erik S. Christensen – med hjælp fra Horns Herredstings justitsprotokoller – også en række eksempler på. Endelig slutter han af med en beskrivelse af landbruget i Østvendssyssel i renæssancen. Kildegrundlaget er begrænset, indrømmer Erik S. Christensen, men han ser alligevel en tendens til et yderst ekstensivt landbrug med en dominerende animalsk produktion, der blev suppleret med indtægter fra fiskeri. Heri har Erik S. Christensen ganske givet ret. Skal man være lidt efter forfatteren, må det være i forbindelse med hans gengivelse af de mange mageskifter og skøder i artiklen. Der er efter denne anmelders mening medtaget for mange, og forfatterens gode pointer er til tider tæt på at drukne i informationsstrømmen.

Turen op ad den vendsysselske østkyst slutter med Michael Ax' bidrag "Skagen i renæssancetiden – en historie om folk og fisk". Vores viden om Skagen i renæssancen er begrænset, men at byen på denne tid har haft et efter danske forhold anseeligt antal indbyggere synes givet. Folketællingen i købstæderne fra 1672 angiver indbyggertallet til 1.004, hvilket gjorde Skagen til den største by nord for Limfjorden. Umiddelbart derefter, i perioden 1675-1690, falder byens indbyggertal drastisk til omkring 600, skriver

Ax. Han angiver en række årsager til Skagens krise i den sidste fjerdedel af 1600-tallet, såsom sandflugt, stormfloder og svenskerkrige samtidig med at byens livsnerve, fiskeriet, blev ramt af nedgang og øget udenlandsk konkurrence. Ax' forklaringer er givetvis rigtige; dog savner jeg dem bedre underbygget i artiklen. Men det er måske manglen på kildemateriale, der spiller ind her?

To artikler behandler tidens mange hekseprocesser. Lise Andersen beretter i artiklen "Troldkvinder ved Mariager Fjord" om en håndfuld hekseprocesser, der i 1617 og 1618 fandt sted i området omkring Mariager Fjord. Foruden den triste fortælling om Maren Joensdatter fra Ajstrup og de andre uheldige, der endte deres dage på bålet, beretter forfatteren indgående om forskellen på sort og hvid magi og om Christian IV's reces af 12. oktober 1617, som var en tilnærmelse til den teologisk dominerede tilgangsvinkel til heksespørgsmålet, der dominerede i Syd- og Vesteuropa. Fra at være anset som et traditionelt privat-kriminelt forhold mellem forbyrder og offer, bliver trolddom med 1617-recessen defineret som en forbyrdelse mod det kristne samfund. Lise Andersen konkluderer, at de af bønderne rejste anklager i sagerne fra Mariager Fjordområdet ikke var religiøst motiverede, men udsprang af simpelt had og frygt for deres medmennesker. Det var først når øvrigheds-personer som ridefogden og den lokale præst blev involveret, at det teologiske aspekt blev inddraget. En tankevækkende pointe.

Wisja Andersens artikel "Trolddomsprocesser i Vendsyssel" bygger på en undersøgelse af 93 trolddomsprocesser fra Vendsyssel fra perioden 1573-1686. Hun dokumenterer, hvad der vel var forventeligt, at antallet af trolddomsprocesser i Vendsyssel toppede i Christian IV's regeringstid, og navnlig i tiden efter 1617-recessen. Fordelingen på køn i sagerne fra Vendsyssel var 89% kvinder og 11% mænd, hvilket stemmer godt overens med kendte tal fra trolddomssager ført ved landstinget i Viborg. Lidt "retfærdighed" var der dog til. Wisja Andersen kan nemlig vise, at halvdelen af de anklagede vendsysselske mænd endte på bålet, mens kun 1/3 af kvinderne led samme skæbne. Resultaterne af Wisja Andersens undersøgelse har tidligere været omtalt i artiklen "De vendsysselske hekse", der blev bragt i Vendsyssel Årbog 2002. Da den ellers udmærkede regionalårbog næppe har tag i en større læserskare syd for Limfjorden, er det godt, at resultaterne af hendes undersøgelser tilgængeliggøres på ny.

Antologien rummer tre økonomisk anlagte studier. Bjarne Stoklund fortæller i "Fra salt til tømmer" om de økologiske konsekvenser af den omfattende og ressourcekrævende saltudvinding,

der under Viborg Domkapitels kontrol fandt sted på Læsø siden middelalderen. Fra omkring 1500 var saltproduktionen i langsom tilbagegang, og 1652 opgav man den helt. Der var to væsentlige årsager dertil. Dels havde læsosaltet problemer med at konkurrere på pris og kvalitet med den importerede vesteuropæiske havsalt fra Spanien og Portugal, og dels havde århundreders brug af træ og tørv til saltudvindingen mere eller mindre ribbet øen for skov. Som i resten af Vendsyssel var konsekvensen af den uhæmmede skovhugst en omfattende sandflugt. Skudehandlen blev læsøboernes redning. Gennem hele renæssancen var øen hjemsted for en anseelig flåde af skuder, der i pendulfart sejlede mellem Norge og Danmark. I Norge hentede læsoskipperne tømmen til det træhungrende danske marked, mens dansk korn og fødevarer blev medtaget den anden vej. Bjarne Stoklunds indgående kendskab til Læsø og øens stolte skudehandel træder tydeligt frem i denne velskrevne og læseværdige artikel.

Om udnyttelsen af de nordjyske skove beretter Trine Nielsen i sin lille oversigtsartikel "Skoven i renæssancen". En forøgelse af det dyrkede landbrugsareal og husdyrholdet satte i renæssancens begyndelse skovene i Vendsyssel under pres. Tidens salt- og glasproduktion førte ligeledes til betydelige indhug i de vendsysselske skove, men størst skade forvoldte de gentagne besættelser af landsdelen 1627-1629, 1644 og 1657-1658. Under svenskernes besættelse af Vendsyssel 1657-1658 mistede alene Sæbygårds skove knap 6.000 træer. Skovens tilbagegang var en økonomisk og økologisk katastrofe. Allerede i 1500-tallet opstod problemer med sandflugt ved Vendsyssels vestkyst, og problemerne blev kun større de efterfølgende århundreder, hvor sandet bredte sig ind i landet.

"Befolkningen i Vendsyssel, Han herrederne og Thy ved årsskiftet 1628-1629" er titlen på antologiens længste bidrag, der er skrevet af Flemming Nielsen. Omdrejningspunktet for hans fortælling er de tyske kejserlige troppers besættelse af Jylland 1627-1629. Øverstbefalende for de kejserlige troppers to regimenter i det besatte Vendsyssel var oberstløjtnant Melchior von Hatzfeldt. I beskætningsøjemed lod han udarbejde optegnelser over befolkningen, og hvad der var af korn og dyr på gårdene i landsdelen. Optegnelserne er særdeles interessante, da de rummer oplysninger, som ikke findes i de samtidige danske administrative arkiver. Der foreligger oplysninger fra 44 ud af 107 sogne i Vendsyssel og Han herrederne. På dette grundlag drister Flemming Nielsen sig til at komme med et bud på det samlede befolkningstal i landsdelen ved årsskiftet 1628/29. Han regner sig frem til et befolkningstal på 44.028. Ved folke-

tællingen i 1787 var befolkningstallet i de samme sogne 49.101, hvilket giver en stigning i den mellemtiliggende periode på 12%. På baggrund af disse beregninger går Flemming Nielsen et skridt videre og giver et bud på det samlede befolkningstal i Danmark 1628/29. Tallet, som han regner sig frem til, 754.766, er væsentlig højere, end hvad den demografiske forskning tidligere er nået frem til for denne periode af 1600-tallet. Der er naturligvis stor statistisk usikkerhed forbundet med disse tal, men måske har Flemming Nielsen en pointe, når han mener, at de tidligere satte befolkningstal for perioden er for lave. En diskussion deraf synes i hvert fald at være på sin plads. Flemming Nielsen har stor ære af, at dette materiale fra familien von Hatzfeldts arkiv i Tyskland nu er tilgængeliggjort for et større publikum herhjemme. Materialet er langt fra udtømt, og Flemming Nielsen bebuder da også yderligere studier deri. Resultaterne af anstrengelserne ser denne anmelder frem til at høre mere om de kommende år.

For de særligt rets- og militærhistorisk interesserede læsere byder bogen på to bidrag, nemlig Henrik Gjøde Niensens "Hals Skanse 1625-1677" og Jacob Ørnbjergs "Hals Birketing". Henrik Gjøde Nielsen indleder sin artikel med at tage livet af en myte, nemlig den, at den første skanse ved Hals blev anlagt under de kejserlige tyske troppers besættelse af Jylland 1627-1629. Gjøde Nielsen dokumenterer, bl.a. med hjælp fra en skitsetegning i Melchior von Hatzfeldts arkiv i Tyskland, at byggeriet af skansen var påbegyndt umiddelbart inden kejsertroppers ankomst. Færdig var skansen ikke, så den blev let erobret, da fjenden kom til Hals i efteråret 1627. Da de kejserlige tropper i sommeren 1629 atter forlod Hals, efterlod de fæstningen i ringe stand. I løbet af 1630'erne forfaldt skansen yderligere, og under Torstenssonfejden 1643-1645 hører vi næsten intet til den. Svenskerne viste ingen synderlig interesse for stedet. Det gjorde den danske statsmagt imidlertid i årene derefter. Styrkeforholdet i Kattegatområdet var med det danske tab af Halland blevet ændret, og i København indså man nødvendigheden i at etablere et støttepunkt i Vendsyssel, hvorfra forbindelsen til Norge kunne sikres. Valget faldt på Hals, og skansen blev derfor istandsat 1653-1654. Men statsmagten havde også andre planer for området ved Limfjordens munding. 1656 flyttedes samtlige toldfunktioner i Limfjorden til Hals, og samme år blev byen tildelt købstadsrettigheder. Den nye købstad blev fritaget for skatter i 20 år, og købstadsprivilegierne desuden udsendt i en tysk og en hollandsk udgave. Udenlandske købmand skulle lokkes til at slå sig ned i den nye og internationalt orienterede handelsby, som Frederik III håbede at skabe ved Limfjordens

munding. Det kom ikke til at gå, som kongen havde ønsket sig. Under de urolige år 1657-1660 kom Hals Skanse flere gange i skudlinjen. Med blandet held. I oktober 1657 tog svenskerne skansen med storm, da størstedelen af det danske mandskab flygtede ved synet af de svenske styrker, men i august 1659 modstod fæstningens mandskab et angreb fra tre svenske orlogsfartøjer. Efter fredsslutningen mistede statsmagten lidt af interessen for Hals, og fæstningen begyndte atter at forfalde. Under Den skånske Krig blev skansen istandsat på ny, men den var i militærstrategisk betydning – og i kongelig bevågenhed – nu blevet overhalet af Fladstrand, der i årene 1675-1679 blev hjemsted for omfattende skansarbejder. Henrik Gjøde Nielsen er så langt fra den første, der beskæftiger sig med Hals Skanses historie. Men søger man viden om skansens tidlige historie, er hans velskrevne artikel et godt sted at begynde.

I artiklen "Hals Birketing" giver Jakob Ørnbjerg, primært med udgangspunkt i de upublicerede birketingsbøger fra 1630-1631 og 1644-1645, et godt indblik i birketingets virke. Hals Birketings retsmøder blev afholdt på Hals Ladegård hver fredag formiddag klokken 10, og gårdspladsen har summet af liv. På birketinget mødtes lokalbefolkningen for at overvære retsmøderne og udveksle nyheder, men det var også muligt for de fremmødte at få sig en tår øl eller gøre en god handel hos de omvandrede kræmmere, der falbød deres varer på gårdspladsen. Via punktnedslag i tingbøgerne præsenterer Jakob Ørnbjerg læserne for de forskellige typer af sager, der kom for birketinget i Hals. En stor del af sagerne omhandler – som man kan forvente – mere eller mindre banale gældssager samt stridigheder om ejendoms- og brugsretten til landbrugsjord og fiskepladser. Tyveri- og trolddomssager optræder naturligvis også, ligesom tingbøgerne giver et godt indtryk af de mere eller mindre lovløse tilstande, der herskede på egnen under først kejsertroppernes og dernæst svenskerens besættelse. Jakob Ørnbjerg skriver spændende og underholdende om disse lidt mere mørke sider af dagliglivet i Hals og omegn i første halvdel af 1600-årene og viser endnu en gang, hvilket enestående kulturhistorisk kildemateriale tingbøgerne udgør.

Endelig er også adelen repræsenteret i bogen. I Lise Andersens artikel "Jacob Seefeldt – fra landadel til højadel" følger vi den himmerlandske lavadelsmand Jacob Seefeldts opstigning ad den sociale rangstige i anden halvdel af 1500-tallet. Seefeldt voksede op på Visborggård, rejste som ung mand rundt i Europa på såvel dannelsesrejse som i krigstjeneste, og gjorde i kraft af sin foretagsomhed og et par heldige giftermål karriere som konge-

lig embedsmand. 1581 udnævntes han – blot 36 år gammel – til rigsråd. Den flotte karriere udruller Lise Andersen velfortalt for læseren.

Henrik Gjøde Nielsen giver i "Klarupgård og Klarup Kirke i renæssancetiden" en introduktion til Klarupgårds og Klarup Kirkes historie, lige som han beretter fint om de kirkelige og religiøse ændringer, der fulgte i reformationens kølvand. Størst fokus har Gjøde Nielsen på Klarupgård og dens ejere. Gården blev nedbrændt af Skipper Clements oprørshær i 1534, og lensmanden på gården, Bagge Griis, forsøgte derefter i desperation at tage livet af oprørslederen selv. Attentatforsøget mislykkedes som bekendt, og lensmanden led under flugten den ydmygelse at blive dødeligt såret af en tagstenskastende aalborgensisk skomager. Klarupgård lå nogle år hen som ruinhob, men i 1540 kom murbrokkerne på Høg-slægtens hænder. Høg'erne genopførte Klarupgård og gjorde længe godset til en veldrevet forretning. 125 år sad Høg'erne på Klarupgård, inden den økonomiske umulius, skal vi tro Gjøde Nielsen, Hans Diepholt von Dehn Rothfelsen, fik bragt familie og gods i knæ. Godset blev opløst i pantsættelser og stillet kreditorer i udsigt som sikkerhed for lån. Henrik Gjøde Niensens historie er generelt godt og spændende fortalt. Hans brug af indskudte sætninger gør dog til tider læsningen til lidt af en udfordring.

Som det fremgår er bogen emnemæssigt en blandet landhandel, hvor der er noget for enhver smag. Bidragenes kvalitet er for det meste høj, men enkelte bidrag ville have nydt godt af en lidt strammere redigering. Ønskværdigt havde det også været, om redaktørerne havde ført en stringent linje over for forfatternes brug af note- og litteraturhenvisninger. Endelig er det en lidt underlig fornemmelse at læse en bog med nordjyske renæssancestudier uden at støde på et bidrag om Hjørring. "Vendsyssels hovedstad", ja det meste af det midt og vestlige Vendsyssel, behandles – med undtagelse af Flemming Niensens artikel – ikke i antologien. At netværkets fokus har været rettet mod det østlige Vendsyssel og Himmerland kan, når man tager de deltagende museers geografiske placering i betragtning, ikke overraske, men det havde klædt antologien bedre med en enkelt studie eller to fra det midt- og vestvendsysselske område. Disse indvendinger skal dog ikke forhindre undertegnede i varmt at anbefale *Fra Reformation til Enevelde – Renæssancen i Nordjylland 1536-1660* til Fortid og Nutids læsere. De nordjyske museer fortjener ros for at have sendt en på mange måder flot og vægtig bog på gaden.

I 2009 står de nordjyske museer i samarbejde med bl.a. Aalborg Universitet i øvrigt bag en ny og endnu mere omfattende udgivelse. Emnet for denne godt 650 sider store antologi er Nordjylland under

Englandskrigen 1807-1814. Der er med andre ord grøde i den lokal- og regionalhistoriske forskning i Nordjylland. Heldigvis for det.

Lars Schreiber Pedersen

Jørgen Hein: The Treasure Collection at Rosenborg Castle vol. I-III. Selskabet til Udgivelse af danske Mindesmærker, Museum Tusulanum Press, 2009. 846 s., ill. 1.650,00 kr.

Dette hoved-, pragt- og livsværk af museumsinspektør Jørgen Hein er en katalog over genstandene fra de kongelige samlinger af kunsthåndværk og regalier på Rosenborg fra Christian IV til Frederik IV, et samlet billede af "enevældens kongelige arv af løsøre". De ca. tusind genstande, inventariseret 1696 og 1718, hvoraf 95 % er bevaret, var udstillet i to rum, Regaliekammeret og Grønne Kabinetet.

I litteraturen ser man Rosenborg fremstillet som et eksempel på et fyrsteligt kunstkammer, men Hein peger på, at Rosenborgsamlingen var et skatkammer til forskel fra det af Frederik III på Københavns Slot grundlagte kunstkammer. I Regaliekammeret samledes "hvad der var tilbage af den kongelige arv efter Christian IV's og Frederik III's fejlslagne krige, suppleret med Christian V's og Frederik IV's køb og gaver", og monarkiets fornemste samling af kunsthåndværk i guld og ædelstene i Grønne Kabinetet. Man anvendte til formålet det beskedne Rosenborg, da der ikke var råd til at opføre et tidssvarende residensslot, og hensigten var politisk, at demonstrere "det dansk-norske monarkis ælde og vælde over for besøgende udenlandske notabiliteter" som udtryk for en "dynastisk protonationalisme". Hein viser med stor tydelighed, at såvel kunst- som skatkammeret var redskaber for en dansk-norsk "Vergangenheitsbewältigung", drevet af hvad Hein kalder "en bevidst investering i offentlighed" i direkte konkurrence med den samtidige svenske og gottorpske. Skatkammeret havde en politisk-repræsentativ funktion, mens Kunstkammerets grundidé var opsamling, strukturering og formidling af viden om verdens sammenhæng. Hein kan identificere en fordelingsnøgle, ifølge hvilken genstande indgæet til de kongelige samlinger tilfaldt hhv. kunst- og skatkammeret efter nogle principper, der indebar at nyere genstande og genstande af kostbare materialer kom på skatkammeret, mens kunstkammeret måtte nøjes med ældre kunstgenstande, gerne af høj forarbejdningsgrad, men af tarveligere materiale, samt naturalier; elfenben, narhvaltand og halvædelsten hørte dog til på Rosenborg, hvis de var forarbej-

dede eller monterede. Kamrene for hhv. skatte og kunst konkurrerede altså ikke med hinanden, understreger Hein, men indgik i en arbejdsdeling med det fælles formål at forherlige kongen og hans riger. Denne arbejdsdeling gjaldt fra 1690'erne helt frem til samlingernes opløsning i 1820'erne og den efterfølgende stærkt komplicerede fordeling af de kongelige samlinger mellem en hel række nye specialmuseer. Ved denne lejlighed blev genstande fra både kunst- og skatkammer ført sammen i nye samlinger, hvilket antagelig er årsagen til misforståelserne mht. Rosenborgsamlingernes historiske karakter.

Værket er disponeret således, at første bind rummer Heins introduktion til den generelle historie og museumshistorien i en europæisk kontekst og en specifik historisk gennemgang af de kongelige samlinger fra reformationen til det 19. århundrede samt hele det videnskabelige apparat: Noter, bibliografi, appendiks, resumé, indeks osv. Første del af bind II rummer katalog over Regaliekammeret, mens anden del af bind II og hele bind III rummer katalog for Grønne Kabinetet. For hvert katalognummer er den oprindelige inventarprotokols tekst gengivet suppleret af alle museale oplysninger om genstanden for så vidt de foreligger, proveniens, kunstner, materiale osv., suppleret med Heins præcise kommentarer med kilde- og litteraturreferencer. Der er illustrationer til næsten hvert eneste katalognummer, de fleste i form af Kit Weiss' fremragende genstandsfotografier. Herligheden er til overflod trykt på 150 grams mat papir.

Værkets format står mål med samlingens helt enestående karakter. Det er med det selvfølgelig internationale udtryk, som udgivelsen har, naturligt at det udkommer på engelsk. Eneste tab derved er, at man går glip af Heins klassisk klare sagprosadansk, der ses udfoldet i det danske resumé.

Jes Fabricius Møller

Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): Sønderjyllands Historie 2. Efter 1815. Historisk Samfund for Sønderjylland, 2009. 520 s., ill. 498,00 kr.

Lad det være sagt med det samme. De store forventninger, som bind 1 af *Sønderjyllands Historie* (anmeldt i *Fortid og Nutid* 2009, hefte 3, s. 229-231) måtte have afstedkommet, bliver til fulde indfriet i bind 2. Spørgsmålet, om det er den sidste brede Sønderjyllands historie, melder sig dernæst. Med Sønderjyllands administrative udslettelse i 2007

er det ikke utænkeligt. Realiteterne er, at vi med de to bind har fået et ypperligt og læsevenligt værk skrevet af højt kvalificerede forskere. Fordums tiders national politiske historieskrivning er lagt på hylden og afløst af en nuanceret redegørelse for Sønderjyllands kamp mellem tysk og dansk, tilføjet en klar selvstændig slesvigsk dimension. Ens eget historiesyn kan være nok så præget af mistillid og foragt over for undertrykkerne af danskheden i Nordslesvig i tiden 1864-1920 og nazificeringen af det hjemmetyske mindretal i tiden 1933-1945, men værket dokumenterer, at der er så mange andre historier at fortælle om Sønderjylland, hvor ens "fjendebilleder" fortøner sig.

Bogen falder i to hovedafsnit. Forskningsleder i Statens Arkiver Hans Schultz Hansen skriver om "Nationalitetskamp og modernisering 1815-1918" og generalkonsul Henrik Becker-Christensen tager sig under overskriften "Fra "mod hinanden" til "med hinanden"" af perioden 1918-2008. Der er tale om et klassisk bredt værk, som forsøger at favne alt lige fra økonomisk og social historie til den politiske historie. Makroperspektivet bliver aldrig til rene abstraktioner, og de mange fine eksempler gør teksten nærværende. Især i bogens første del fungerer det forbilledligt. Vi præsenteres for den materielle ramme for udviklingen: Landbrugets modernisering, søfarten og den spirende industrialisering. Der tegnes et billede af Slesvig, som er længere fremme end Kongeriget. Det, der giver analysen sin største styrke, er dog koblingen til det politiske liv. For det Nordslesvigske område dokumenteres det, at velstanden styrkede selvfølelsen og fremmede bondelandets varetagelse af egne interesser. Redegørelsen for de sociale strukturer i Slesvig er i det hele taget levende og velafbalanceret. At udviklingen ydermere sættes ind i et europæisk perspektiv, viser igen, at vi har med en virkelig kender at gøre. Årene omkring den franske revolution over modreaktion fra 1815 til den spirende demokratisering i 1830'erne er både spændende i sig selv og danner den fornødne baggrund for at kunne forstå den fremvoksende nationalstatstanke. De fleste temaer er ikke nye, men vægtningen og analyserne vidner om en overordentlig stor forskningsindsats. En indsats som bliver endog mere imponerende, når det af litteraturhenvisningerne fremgår, at Hans Schultz Hansen bygger sit bidrag på rigtig mange bøger og artikler, skrevet af ham selv. Også Becker-Christensen er til dels afhængig af Schultz Hanses værker om tiden efter 1918.

Vi hører om de slesvig-holstenske tanker, om en fri forfatning, den begyndende sprogekamp, oprindelsen og anvendelsen af nye magtfulde nationale symboler, og de stadig mere skingre toner fra

1840'erne. Det understreges dog også, at mange slesvigere faktisk følte sig frastødt af den nationale agitation. Det fremgår også tydeligt, at den danske senenevældes stivnede helstatssystem var dømt til at mislykkes. Kulminationen på den nationale konflikt bliver borgerkrigen mellem Slesvig-Holsten og Kongeriget i 1848-1851 samt krigen i 1864. På få sider gives en kompetent redegørelse for, hvad der vel stadig må betegnes som en del af vores fælles historiske referenceramme. Blikket for de sociale strukturer som forklaringsramme for de nationale tilhørsforhold gør, at bidragene om de slesvigske krige og efterfølgende om landsdelens skæbne som en provins i Preussen, fremstår særdeles originalt i forhold til mange andre gode værker om disse emner. Ingen skal dog frygte fortænkte abstraktioner. Det er mennesker, der skaber historien, og det formidler Hans Schultz Hansen, ofte krydret med fine og relevante citater. Vi får ikke frataget vores historiske barnetro. Man sidder stadig tilbage med en klar fornemmelse af, at den tyske jernkansler Bismarck repræsenterer en stærkt ubehagelig type. Nok blev der gennemført flere tekniske og administrative forbedringer, men undertrykkelse og politisk forfølgelse var ligeledes en del af den politiske uorden. Ens foragt for den preussiske politik forbliver intakt. I den anden ende af skalaen rokket der heller ikke ved billedet af danskhedens leder H.P. Hanssen, og den linie han repræsenterede. En opbakning der dog ikke var så entydig i samtiden. Efter indlemmelsen i Preussen klamrede mange dansksindede sig til den såkaldte paragraf fem i freden mellem Preussen og Østrig. Frankrig havde fået indsat en passus om, at befolkningerne i det nordlige distrikt af Slesvig skulle afstå til Danmark, hvis de ved en fri afstemning tilkendegav, at de ønskede at blive forenet med Danmark. Det var dog et løfte, som Preussen absolut ikke var til sinds at efterkomme. Efter Tysklands sejr over Frankrig i krigen 1870-1871 og oprettelsen af det tyske kejserrige tegnede de magtpolitiske forhold sig således, at løftet var ganske illusorisk. Det var en bitter erkendelse, men den nye generation, der kom i 1880'erne, kunne bedre håndtere de barske realiteter, og deres talsmand blev H.P. Hanssen. En demonstrativ fremhævelse af paragraf fem ville gøre det svært at opnå politiske resultater for de danske sønderjyder. Over en bred front blev danskheden presset tilbage i 1870'erne. Midlet til at vende udviklingen var at organisere og mobilisere danskheden. Det skete især gennem de tre store nationale foreninger: Sprogforeningen fra 1880, vælgerforeningen fra 1888 og skoleforeningen fra 1892. Inspirationen blev hentet fra de folkebevægelser i Danmark, som også økonomisk støttede sønderjyderne. Meget sigende er det, at

venstremanden H.P. Hanssen i 1887 betegnede de fleste nordslesvigske bønder som "højremænd", ikke af overbevisning, men fordi tiden var løbet fra dem, da de var uden kendskab til den udvikling, der foregik i Danmark siden 1864; et tankevækkende synspunkt, ikke blot i forhold til Sønderjylland, men også i forhold til den verserende forfatningskamp i Danmark. Den dygtige indsats, der blev ydet, aftvinger stor respekt. Ikke desto mindre "tør" Hans Schultz Hansen konkludere, at afgørende for den danske bevægelses overlevelse blev, at gårdmandsstanden beholdt sin stærke position i det nordslesvigske samfund i kraft af den svage industrialisering og den beskedne vækst i byerne. For blot få årtier siden ville en sådan udlægning sikkert kunne have vakt opstandelse blandt mange sønderjyder. Konklusionen kan også bruges til at forklare, hvorfor det f.eks. ikke lykkedes danskheden at vinde Flensborg. Denne by oplevede en rivende udvikling med en ekspanderende industri.

Hans Schultz Hansen slutter sit bidrag med et kort afsnit om Sønderjylland under 1. verdenskrig. Vi hører om de store linier i krigens forløb, om de omfattende deserteringer, og om sønderjyder, der endte i allieret fangenskab. Hjemmefronten bliver også berørt, herunder en hungerdemonstration i Haderslev i januar 1918 med op imod 400 kvinder. Da den tyske revolution brød ud i efteråret 1918 med soldater- og arbejdsråd, nåede den også til Nordslesvig, men der er ingen støtte til myten om Als som republik. 1. verdenskrig kostede ca. 16.520 soldater fra det gamle hertugdømme livet, heraf ca. 5.270 fra det nuværende Sønderjylland. Hertil kom flere tusinde med alvorlige krigsskader og psykiske mén. For H.P. Hanssen gjaldt det i 1918 om at fremstille de ufattelige tab som prisen for, at Nordslesvig kunne blive en del af Danmark.

For perioden frem til 1955 bibeholdes det høje niveau. Tiden frem til afstemningen i 1920 blev præget af en bitter strid mellem Aabenraa-retningen anført af H.P. Hanssen, som støttede den linieføring for de påtænkte afstemningszoner, således som de kom til at forløbe, og så Flensborgbevægelsen og Danevirke-bevægelsen, som stillede krav om en sydligere grænsedragning. Som Becker-Christensen præcist formulerer det, var bevægelserne drevet af forestillingen om, at Danmarks historiske ret burde overskygge princippet om den nationale selvbestemmelsesret. Efter afstemningerne den 10. februar og 14. marts 1920, og delingen af Slesvig var en realitet, er det spørgsmålet om grænsens retfærdighed, og de to mindretal nord og syd for denne, der er omdrejningspunktet i tiden frem til 1955. Først med København-Bonn erklæringerne fra 1955 blev der indgået solide regeringsaftaler om mindretalsrettigheder. Udenrigs-

minister Harald Scavenius sammenlignede i 1921 den stedfundne grænsedragning med det at skære i et levende legeme. Den foretagne operation smertede længe. De følgende årtier skulle i høj grad give ham ret. Tyskland havde kun anerkendt Versaillesstraktaten under protest, og tyske regeringer måtte acceptere den nye grænse til Danmark, men altså ikke det grundlag, den hvilede på. Det betød, at der fra flere sider blev rejst krav om en grænserevision. Presset blev mærkbart forøget med nazisternes magtovertagelse i 1933. Nu blev grænserevisionskravet iscenesat af nazisterne i Slesvig-Holsten og blandt hjemmetyskere i Sønderjylland. Fra dansk side var der kredse, der havde svært ved at affinde sig med tabet af Sydslesvig, men fra de skiftende regerings side blev det tilkendegivet, at grænsen ligger fast. Genforeningen betød, at der var behov for store økonomiske og administrative tiltag for at bringe landsdelen på fode. Det er spændende læsning, ikke mindst fordi investeringerne og reformerne havde så nøje et samspil med de politiske mål. Fra en brevveksling gengives direktøren for Sønderjyllands Kreditforening P.A. Callos udsagn om, at bestræbelserne for at knytte landsdelen endeligt til Danmark sker for at befæste grænsen, samt at gøre det vanskeligt for tyskerne at ta' os, men også vanskeligt at ha' os, hvis de skulle falde for fristelsen.

Sønderjylland blev hårdt ramt af de økonomiske kriser i mellemkrigstiden, og yderligtgående bevægelser havde en ganske stor klangbund i landsdelen. For det tyske mindretals vedkommende skete der fra 1933 en gradvis nazificering. Forud for Danmarks besættelse i 1940, havde der gentagne gange været rygter fremme om, at Nordslesvig ville blive indlemmet i Tyskland. Ud fra en sønderjysk vinkel betød besættelsen, at alle dansksindede i landet var blevet til sønderjyder. Det tyske mindretal fik ikke noget ud af deres Anschlussbestræbelser, men kom derimod til at betale en høj pris for deres glødende nazisme. Som 2. verdenskrig skred frem, fulgte den ene hvervekampagne efter den anden, hvilket resulterede i 2.150 frontfrivillige, hvoraf 700 faldt. Efter krigen fulgte regningen i form af retsopgøret. 2.958 medlemmer af det tyske mindretal blev dømt, hvilket svarede til 40% af mindretallets mandlige medlemmer. Retsopgøret blev et traume og førte til et stærkt sammenhold i en bitterhed mod det danske samfund, der kombineret med manglende vilje til selvansagelse blev kendt under betegnelsen "Fårhusmentaliteten".

Alle disse væsentlige aspekter af Sønderjyllands nyere historie er velbelyste i forskningen, og Becker-Christensen formår at gengive de væsentligste træk, så man får det fornødne overblik. Mindre kendt er afsnittene om retableringen af det

tyske mindretal, med udgangspunkt i anerkendelsen af grænsen og bekendelsen til demokratiet. Da den nye forening Bund deutscher Nordschleswiger fra starten tilstræbte at omfatte alle tysksindede, blev der dog ikke for alvor gjort op med nazismen. Forfatteren har et sikkert blik for udviklingen i Sydslesvig, set fra både fra dansk og tysk side. Med nazisternes nederlag og den eksplosive tilslutning til den danske bevægelse, opstod der i visse danske kredse et krav om at få større eller mindre dele af Sydslesvig indlemmet i Danmark. Selvom det for eftertiden er nemt at se, at det ville have været en katastrofal handling, lykkes det dog Becker-Christensen at redegøre for tankegangen i gruppen omkring Knud Kristensen, så synspunktet i en samtidig kontekst giver mening. Der var dog til alt held et flertal af besindige danske politikere, der fastholdt at grænsen lå fast. Når Becker-Christensen om tiden efter 2. verdenskrig derimod konkluderer, at det ikke var håbet om materielle fordele, der var den bærende kraft bag den sydslesvigske bevægelse for tilslutning til Danmark, så forekommer det mig ikke overbevisende. Den kraftige vækst i tilslutningen blev jo fulgt af en næsten lige så kraftig tilbagegang, da det tyske Wirtschaftswunder satte ind i 1950'erne.

Det er vanskeligt at skrive om den nyeste historie, og opgaven bliver da heller ikke løst på en måde, der kan matche de øvrige dele af bogen. Specielt afsnittet om vækst og velfærd er som at læse i en lidt bedaget geografibog. Oplysningerne er korrekte, der er rigtig meget nævnt, men der mangler ligesom en tråd, der kan gøre læsningen rigtig nærværende. Også redegørelsen for de politiske og kulturelle forhold virker ikke helt skarp. Nok er tiden ikke så dramatisk og skæbnsvanger som tidligere, men der er for mange harmoniseringer i teksten. Umiddelbart er der ellers rigeligt med konfliktstof. Her kan f.eks. nævnes Sønderjylland som et udkantsområde, EF-afstemningens specielle forløb i Sønderjylland, og fejden omkring Historiecenter Dybbøl Banke. Lidt hører vi om modstanden imod Euroregion Slesvig, men det holder sig på overfladen.

Den danske rigsarkivar A.D. Jørgensen (1840-97), har om sin sønderjyske barndom skrevet, at det akademiske og sociale hovmod, som embedsmænd kunne slippe godt fra i Kongeriget, sårede den slesvigske bondes selvfølelse. En holdningsundersøgelse blandt dagens sønderjyder kunne måske give samme resultat, og forbrødringen med Tyskland ses nok stadig mere som et fornuftægteskab uden de helt varme følelser. Glansbilledet af Sønderjylland understøttes også lidt af billedvalget i sidste del af bogen. Vi ser partnerskabsunderskrivelse i det grønne på Store Okseø i Flensborg Fjord, og på

70 sider får vi ikke færre end syv billeder, hvorpå der optræder royale personer. Når det er sagt, har jeg ellers kun ros til billedredaktionen, der også har ydet en beundringsværdig indsats. Forfatterne og redaktion af Sønderjyllands Historie har leveret regionalhistorie af højeste karat.

Peter Fransen

Peter Garde, Svend Erik Andersen, Torben Rasmussen, Jens Tolstrup (red.): Danmarks Arresthuse. Jurist- og Økonomiforbundets Forlag, 2010. 324 s., ill. 500,00 kr.

En kolossal, meget fornemt produceret og yderst velskrevet bog om fængsler og arresthuse lyder umiddelbart både nørdet og umuligt. Kan fængsler virkelig være så interessante, at de retfærdiggør en tyk bog i stort format, med et væld af farvefotos i bedste kvalitet? Og er historien om Danmarks fængsler og arresthuse virkelig så interessant og vedkommende, at den kan påkalde sig større interesse, når bortses fra den interesse der mobiliseres fra en ret snæver, fængselshistorisk interesseret kreds? Det korte svar er: Ja.

I arresthuse, der også kan betegnes som et mindre, lokalt fængsel, sidder varetægtsfængslede, ligesom kortere fængselsdomme kan afsones her. En del arresthuse anvendes dog også som deciderede afsoningsanstalter, d.v.s. fængsler. Kriminalforsorgen driver 36 arresthuse, hvoraf en del kan forventes nedlagt i forbindelse med de fortløbende reformer. Hertil kommer Københavns tre fængsler, samt statsfængslerne i Horsens, Nyborg og Vridsløselille. I *Danmarks Arresthuse* skildres de fungerende huse, samt Københavns fængsler og de historisk set mest interessante af de nedlagte arresthuse, mens statsfængslerne og de åbne fængsler ikke er medtaget i fremstillingen, hvilket man som almindelig læser faktisk savner. Bogen er udgivet i anledning af hundredårsjubilæet for Direktoratet for Kriminalforsorgen den 1. oktober 2010, men trods udstyret er der ikke megen jubel over værket. Til gengæld er der meget andet at hente.

En ganske betragtelig del af landets byer er altså forsynet med fængsler eller arresthuse. De fleste kender blot arresthusene udefra; disse ofte meget smukke bygninger, arkitektonisk og teknisk velgennemtænkte, men både konkret og i overført betydning lukkede og utilnærmelige. Med *Danmarks Arresthuse* har man mulighed for at komme ind bag murene, og læse udførlige beskrivelser af livet i landets fængsler og arrester som det former

sig i vor tid, men også hvordan det har formet sig i tidligere tider.

Det er i forbindelse med sidste punkt, *Danmarks Arresthuse* træder i karakter som et værk, der har bred kulturhistorisk relevans. En meget stor del af de, der har beskæftiget sig med kultur-, lokal- eller slægtshistorie, vil være stødt på mindst en person, som en tid "hensad i X-by arrest," tinghus- eller rådstuekælder, thi de tre fænomener var ofte etableret i en og samme bygning. Og herfra kom staklen så ud i friheden, blev ført til kagen eller skafottet, hvilket sidstnævnte jo nok særligt gjaldt det notorisk kendte retsvæsen i Ribe, jf. Peder Syvs "Tak din Gud, min søn, du kom ej for Ribe Ret – sagde kællingen, da hun så ham hænge i Varde galge." Naturligvis er også Ribe Ret eller arrestvæsen behandlet i bogen; arresthuset er i dag hotel.

Bogens kulturhistoriske styrke er, at samtlige arresthuses historie er fulgt så langt tilbage, som det nu kan lade sig gøre, herunder også eventuelle skiftende placeringer. Der redegøres for husenes og cellernes indretning, for generel retshistorie og strafformer, for disciplinærstraffe, spektakulære flugter og enkeltsager m.v. Og for de huse, d.v.s. hovedparten, der stadig er i brug, tillige for, hvorledes fængselsvæsenet fungerer i dag, såvel for varetægtsfanger som for afsonere. *Danmarks Arresthuse* er struktureret med kapitler om de enkelte huse, men krydslæsning er oplagt og udbytterigt. I.f.m. retsopgøret efter besættelsen kan man f.eks. få et indblik i de arresthuse, hvor de dødsdømte sad varetægtsfængslede under deres retssag, og derpå følge forløbet i henholdsvis Københavns Vestre Fængsel eller i Viborg Arrest, hvor de dømte tilbragte deres sidste døgn inden henrettelsen. Bogen er skrevet i et klart og distinkt sprog, også hvor det gælder vederstyggeligheder som trolddomssager og korporlig afstraffelse, men med de stilistiske

undtagelser, emnet nu engang medfører. Det gælder netop og f.eks. i forbindelse med henrettelserne under retsopgøret efter besættelsen. Da den fængselsoverbetjent ved Vestre Fængsel, som ifølge reglementet skulle binde de dødsdømtes hænder på ryggen, fumlede lidt i det da han skulle bagbinde lederen af Schalburgkorpset K. B. Martinsen, da denne skulle føres bort til henrettelse, sagde K. B. Martinsen: "Hør, De behøver sgu ikke være nervøs, det er mig der skal skydes."

Værkets store styrke er således, at kultur-, lokal- eller slægtshistorikeren nu ikke længere skal lade sig nøje med, at den og den person en tid lang sad i den og den arrest. Med *Danmarks Arresthuse* har man nemt og bekvemt lejlighed til at få mere at vide om det pågældende sted. Og det er bestemt ikke altid munter læsning. Men hverken fortidens usle celler eller nutidens mere pædagogisk indrettede arrester og fængsler er jo muntre steder.

Herværende anmelder har ved flere lejligheder opholdt sig i jyske arrester, i studieøjemed, vel at mærke. Ved den første af disse lejligheder blev det oplyst, at besøget var lidt ubekvemt, da man havde så travlt. Huset var fyldt til bristepunktet, der var så mange mennesker, altså fanger. Vel ankommet undrede jeg mig over, at der ikke var et øje at se på collegangene, indtil det gik op for mig, at disse mange mennesker jo sad bag celledørene, under lås og lukke, hvad så mange havde gjort før dem.

Hvordan livet gennem skiftende tider har udformet sig bag celledørene, i fængsler og arrester, fra disses opførelse og til i dag, kan man få et glimrende indblik i med *Danmarks Arresthuse*. Bogen kan varmt anbefales ikke blot fængsels- og retshistorisk, men enhver kulturhistorisk interesseret. Der er tale om, undskyld udtrykket, fængslende læsning.

Henrik Gjøde Nielsen